

B 4. Shrnutí problematiky sociálních nerovností

B 4.1 Přehled

S přihlédnutím k uvedeným podrobnějším charakteristikám, zejména pak k podrobnějším informacím o životní úrovni, majetkových poměrech domácností a sebezaražení se pokusíme o nové spojení typologických seskupení do širších, vrstev podobných (zdaleka ne však zcela stejnorodých) celků.

Nejvýraznější z velkých konzistentních seskupení je to, které jsme označili jako typ 1 (21,6 %). Skládá se z méně kvalifikovaných řadových dělníků, zemědělců a tzv. provozních pracovníků s nízkými příjmy, častěji ženského pohlaví a vyššího věku. Toto seskupení je hlavním nositelem vpravdě třídních charakteristik. Jde o dědice předválečného a válečného českého proletariátu, který ovšem v letech socialismu v důsledku rovnostářské povahy systému výrazně zlepšil své materiální postavení. Po 12 letech transformace se tato skupina značně početně zmenšila, není však stále ještě zanedbatelná, neboť její funkce výkonu jednoduchých prací nebyla a asi hned tak nebude technologicky překonána. Její postavení na spodní příčce sociálního žebříčku je stabilní a její ohrožení chudobou je zjevné. K tomuto seskupení se co do úrovně příjmů, spotřeby a životního stylu volně řadí lidé označení jako malé seskupení 3 (3,8 %), k nimž patří především nepříliš úspěšní samostatně činní bez zaměstnanců, v průměru o něco mladší než příslušníci seskupení 1, převážně však také ženského pohlaví. Obě uvedená seskupení mají co do materiálního postavení povahu spodní vrstvy či třídy, která představuje cca 25,4 % ekonomicky aktivních.

Jako poněkud odlišné seskupení se jeví početní, převážně kvalifikovaní, také však i nekvalifikovaní (patrně však prakticky zkušení) dělníci hlavně mužského pohlaví a středního věku se středními a výjimečně až vyššími příjmy (typ 2, 17,8 %). Jde o početně redukováné pokračovatele kvalifikovaného dělnictva, které v roce 1967 tvořilo početnou nižší střední třídu státně socialistické společnosti. Dnes jeho charakteristiky (zejména stabilita na dolním stupni sociálního postavení a podrobnější popis životní úrovně a životního stylu) odpovídají spíše postavení o něco lépe situované části nižší sociální vrstvy a v drtivé většině případů nedosahují úrovně tzv. dělnické aristokracie, známé z klasického kapitalismu. Dá se tedy říci, že dosavadní průběh transformace přispěl spíše k objektivnímu sblížení než rozdělení nekvalifikovaných dělníků a zaměstnanců s dělníky kvalifikovanými na stupni vyučení.

Druhé konzistentní seskupení jsme označili pořadovým číslem 10. Jde o zárodek střední třídy spojující její klasickou maloburžoazní i moderní středně odbornou složku s odpovídajícím postavením v řízení a příjmy. Svou četností

patří ke středním útvarům (7,8 %). Blízko k seskupení 10 má velké polokonzistentní seskupení typu 7 (10,7 %), tvořené středními odbornými zaměstnanci bez rozhodovacích a řídicích pozic, ale s odpovídajícími příjmy. V šetření reprezentuje zárodek tzv. nové střední třídy. Středně velká inkonzistentní skupina 4 (5,8 %) převážně samostatně činných nebo mistrů se od klasické střední třídy liší nižším vzděláním – maturitu tu zjevně většinou nahrazuje vyučení nebo praxe. Celkem tedy seskupení cca 24,3 % ekonomicky aktivních lze bez výhrad považovat za součást střední vrstvy.

Velké inkonzistentní seskupení 6 s 11,5 % patří ke středním vrstvám co do svého maturitního vzdělání. Jeho řadové postavení by tomu nebylo na překážku. Paradoxem české společnosti však je, že co do materiálního postavení se přibližuje spíše níže postaveným útvarům. Jde o řadové úředníky a střední odborný personál, zejména ve školství, zdravotnictví a dalších podobných činnostech závislých na státním rozpočtu. Příjmy této skupiny jsou natolik nízké, že její příslušníci jako individua (převážně ženy a často mladí lidé) patří k ohroženým chudobou. Průměrné charakteristiky materiální úrovně jejich domácností však napovídají, že jejich podprůměrné materiální postavení často vyrovnávají jejich partneři. Toto seskupení řadíme spíše než ke střední vrstvě někam mezi střední vrstvou a řadové manuální pracovníky s nižšími, popř. středními příjmy.

Podobné charakteristiky má rovněž malé seskupení 9 – odborní zaměstnanci a samostatně činní s jistými rozhodovacími pravomocemi, avšak nízkými příjmy, převážně ženského pohlaví (2,5 %), paradoxně však dokonce i malé seskupení typu 11 (2,1 %), které zahrnuje vysokoškolsky kvalifikované odborníky s malými rozhodovacími pravomocemi a opět převážně ženského pohlaví, u nichž hlavním zdrojem inkonzistence jsou nízké příjmy. Celkem tedy 16,1 % ekonomicky aktivních v roce 1999 představovali maturanti a někdy i vysokoškoláci s nízkými příjmy, kteří se co do svého materiálního postavení pohybovali někde mezi středními a dolními vrstvami společnosti, pokračující tak v tradici rovnostářství typického pro státní socialismus.

Vysoce postavenou vrstvu v naší optice představuje konglomerát polokonzistentních a inkonzistentních malých seskupení s vysokoškolským, někdy však i maturitním vzděláním a vysokými příjmy, ať už jejich postavení v řízení je jakékoli. Patří k ní tedy útvary, které jsme označili jako 15 a 13, také však 8, celkem tedy 8,5 % ekonomicky aktivních, ve velké většině mužů, vyšších, výjimečně i středních odborníků nebo podnikatelů. Nejde tedy ještě o sociálně příliš vyhraněnou vyšší třídu, přičemž hlavní překážkou statusové konzistence v tomto případě je nedostatek vyššího vzdělání.

Zdráháme se k vyšší třídě jednoznačně přiřadit malou skupinu zbohatlíků (5–2,3 %) bez maturity a s vysokými příjmy. Avšak i její existence je typická jako jeden z výsledků české transformace.

Malá seskupení označená jako 12 a 14 s celkem 5,6 % ekonomicky aktivních, která se vyznačují nesouladem vysokoškolského vzdělání a pouze středních příjmů, řadíme někam mezi vyšší a střední vrstvy.

Vydeme-li tedy z různorodého typologicky pojatého postavení zahrnujícího kromě úplné konzistence i případy polokonzistence a inkonzistence a po-

kusíme-li se přesto kvalitativně založenou úvahou rozdělit populaci na několik sociálních aglomerátů připomínajících poněkud nesourodé sociální vrstvy, dostaneme tuto strukturu:

1. Nižší, převážně nekvalifikovaná a polokvalifikovaná dělnicko-zemědělská a také hůře placená zaměstnanecká a z malé části i (neúspěšná) živnostenská vrstva - 25,4 %.
2. Nižší, spíše kvalifikovaná dělnická vrstva se středními příjmy - 17,8 %.
3. Inkonzistentní seskupení středních odborných zaměstnanců a řadových úředníků, převážně žen, s nízkými platy, které se však v domácnostech vyrovnávají na střední materiální úroveň - 16,1 %.
4. Víceméně statusově konzistentní střední vrstva jak samostatně činných, tak odborných zaměstnanců - 24,3 %.
5. Inkonzistentní seskupení vyšších odborníků s pouze středními příjmy - 5,6 %.
6. Malá inkonzistentní skupina nematurantů s vysokými příjmy - 2,3 %.
7. Vyšší vrstva odborníků, manažerů a podnikatelů - 8,5 %.

Tento přibližný obraz sociálního rozvrstvení, založený na typologii statusových vzorců ekonomicky aktivních jednotlivců a přihlížející k dalším jejich konkrétním charakteristikám, je méně příznivý než „oválný“ obraz distribuce průměrovaného souhrnného sociálního statusu. I když připustíme, že tento nový obraz rovněž není dokonale přesný, protože část údajů o příjmech může být podhodnocena, ani zcela spolehlivý v čase, protože od roku 1999 patrně došlo ke zlepšení situace ekonomicky aktivního obyvatelstva, je zřejmé, že jsme se doposud nepříliš vzdálili od klasického rozdělení pyramidového tvaru distribuce sociálního postavení (a to jsme ještě ponechali stranou nezaměstnané a jiné skupiny chudších ekonomicky neaktivních). Hlavní příčinou toho je, že kromě relativního zhoršení postavení dělnických seskupení došlo k témuž jevu i u části nemanuálních pracovníků (hlavně úředníků a středních, ale i některých vyšších odborníků) v nepreferovaných odvětvích a skupinách povolání. Relativním zhoršením rozumíme především pokles nebo stagnaci jejich příjmů, především však narůstající rozdíl mezi nimi a skupinami sociálně úspěšnými s dobrým středovým i vyšším postavením, o němž byla řeč v souvislosti s diferenciací příjmů.

B 4.2 Závěr¹⁶

Z doposud uvedených informací je zřejmé, že obraz (vertikálních aspektů) sociální struktury, ke kterému naše analýza spěje, bude všim jiným než jednoduchým třídním schématem, v němž budou figurovat pěkně seřazené a vzájemně se nepřekrývající statusově konzistentní třídy od nejnižší k nejvyšší. Takovéto schéma, k němuž tendují ti, kdo českou společnost současnosti řadí

již jednoznačně ke kapitalistickému uspořádání v jeho klasické podobě, nejzřetelněji zachované v současné americké a britské společnosti, dnes prostě v realitě České republiky nepřevládá. Stejně však se v ní nikterak dominantně neuplatňuje ani schéma opačné, propagované těmi, kdo naše společenské poměry buď kritizují, nebo naopak - obvykle pouze vskrytu - oceňují za přemíru socialistického rovnostářství. Daleko máme i k zásluhově výkonnostnímu (meritokratickému) stratifikačnímu uspořádání s vrstvami přehledně uspořádanými podle kvalifikace a výkonu, o němž někteří sociologové hovoří jako o dominantním rysu rodící se sociální struktury.

Sociální struktura státního socialismu, jež se po druhé světové válce vytvořila v několika zemích střední, východní a jihovýchodní Evropy, a zejména v Československé republice, se vyznačovala některými specifickými rysy. Mezi hlavní z nich patří kombinace totalitarismu a rovnostářství a z ní vyplývající statusová inkonzistence a kulturní a civilizační stagnace.

Pozůstatky dědictví státního socialismu a použité metody privatizace a demokratizace - včetně těch specificky českých - způsobily, že po deseti letech transformace koexistují v České republice tyto typy sociálních vztahů:

- a) Přežívající rovnostářství, tj. nedostatečné rozdíly mezi příjmy kvalifikovaných dělníků na jedné straně a nižších a středních odborníků a úředníků se středoškolským a částečně i vysokoškolským vzděláním na straně druhé, jejichž příjmy závisejí na restriktivních státních rozpočtech. Nevyhnutelným důsledkem toho je statusová inkonzistence typická pro velkou část vzdělaných středních odborných pracovníků a pro nezanedbatelnou část odborníků vyšších: jejich nízká materiální a zpravidla i mocenská pozice kontrastuje s jejich vyšší kvalifikací, složitostí práce i životním stylem.
- b) Rostoucí statusová konzistence meritokratické povahy, typická pro jinou část vysokoškolsky, popř. středoškolsky vzdělané populace, jež narůstala v souvislosti se zlepšováním hospodářské situace v první polovině 90. let, vládní preferencí pro některá odvětví ekonomiky a úspěchem těchto osob na trhu práce. Zhruba totéž platí pro některé středně velké podnikatele a osoby samostatně výdělečně činné, ale též pro část kvalifikovaných dělníků, např. v energetice nebo automobilovém průmyslu.
- c) V mnohem významnější míře než v předešlých desetiletích se sociální struktura polarizovala:
 - ca) V mnoha případech vedl nárůst příjmů, bohatství a moci v privilegovaných odvětvích či skupinách profesí k extrémním disproportionům ve vztahu k odměně za práci jiných odborníků a kvalifikovaných dělníků, kteří nedostávali vysoké příjmy ani nezískávali významné řídicí postavení (moc), nemluvě o polokvalifikovaných a nekvalifikovaných skupinách. Manažeři, bankéři, politici, většina právníků, vyšší odborníci v oboru informatiky a sdělovacích prostředků, mnoho lidí v zábavním průmyslu, populární umělci a sportovci a především ti podnikatelé, kteří dosáhli obzvláště vysokých materiálních i mocenských pozic, v mnoha případech nezákonným anebo nemorálním způ-

¹⁶ První formulace těchto závěrů byla publikována v textu [Machonin, Gatnar a Tuček 2000].

sobem – ti všichni se stali jádrem nově se tvořící vyšší třídy, vnitřně protkané inkonzistencemi opačného směru, než jaké jsou charakteristické pro málo placené odborníky: tj. vzděláním podstatně až extrémně nižším, než odpovídá jejich vysokým příjmům a spotřební úrovni.

- cb) Zejména ve druhé polovině 90. let (a nejzřetelněji v roce 1998, kdy poklesly reálné mzdy), bylo možné sledovat vznik skupiny lidí, kteří byli buď skutečně chudí, nebo jim chudoba reálně hrozila. Nešlo pouze o bezdomovce či jiné sociálně neadaptované jedince, ale též o méně kvalifikované dělníky v neprivilegovaných nebo ekonomicky méně úspěšných odvětvích, z nichž část nedostávala mzdu v plné výši, dále o téměř půl milionu nezaměstnaných, členy většiny rodin s více dětmi a rodin neúplných, část důchodců, zvláště na venkově. Svými nízkými příjmy, zpravidla nevelkým majetkem, ale též absencí moci se tito lidé dostali do takové sociální distance, nebo dokonce kontrapozice vůči skupině charakterizované v odstavci ca), že můžeme hovořit o vzniku třídního vztahu typického pro nepřilíš rozvinutou kapitalistickou společnost ve fázi prvotní akumulace kapitálu.

Vzhledem k těmto tvrzením představuje sociální struktura současné české společnosti hybridní směs zděděného rovnostářství, sociální stratifikace založené na meritokratických principech a utvářejících se třídních vztahů. Konkrétní podobu vzájemného prolínání těchto principů lze vystopovat zejména v našem pokusu o uchopení typologických vzorců vztahů mezi statusovými dimenzemi, jak byly prezentovány v předchozí kapitole.

Obraz rozložení sociálních nerovností v české společnosti koncem 20. století, který předkládáme čtenáři této knihy, vytvořený na základě uplatněných teoretických i metodologických principů (multidimenzionální status, statusová konzistence/inkonzistence, prolínání ideáلتypových charakteristik historicky vzniklých různých druhů sociálních nerovností – rovnostářského, třídního a meritokratického, prolínání nerovností s jinými sociálními diferenciacemi, atp.) se v mnoha ohledech liší od konvenčních sociologických pojednání o sociálních třídách nebo vrstvách. Je mnohem složitější a bohatší, komplexnější a konkrétnější, historičtější a dynamičtější. Je, pravda, méně přehledný, obtížněji pochopitelný a rozhodně se nedá uplatňovat univerzálně. Zato nám hodně říká o naší společnosti a leccos napovídá o společnostech nám blízkých a podobných. Zda a v jaké míře se zalíbí našemu čtenáři, ponecháme na jeho úsudku.

Již dnes je možno uvést, že schéma sedmi sociálních seskupení naznačené výše v závěru subkapitoly B 4.1 je prokazatelně doposud nejkonkrétnějším a nejpresnějším modelem vertikální sociální diferenciacie české společnosti na přelomu tisíciletí. Publikace tohoto poznatku je připravována.

B 5. Sociální postavení domácností a rodin

Sociální nerovnosti se zjišťují nejčastěji u jednotlivců. Ti mohou žít osamocně, nebo také v malých skupinách příbuzenského i jiného charakteru, zpravidla v domácnostech. Ve společně hospodařících domácnostech se sociální postavení (např. příjmy, majetek, spotřební úroveň, také však pověst, které lidé nabývají) určitým způsobem redistribuuje a jejich syntézou se vytváří sociální status domácnosti. Jak jej změřit, je velkým problémem. V této kapitole k němu přistupujeme z několika hledisek, pro která jsou k dispozici data o transformačních procesech.

V souvislosti se změnou demografického chování mladé generace, vylíčeného v kapitole A 2, došlo u nás v procesu transformace postupně k výrazné proměně složení domácností. Na ní se pochopitelně podílejí i generace ostatní – ve střední generaci jde o stabilně vysokou rozvodovost, o četnost opakovaných sňatků a zvyšující se podíl nesezdaných soužití, v generaci nejstarší o zvyšující se podíl o samotě žijících žen.

I když je domácnost a rodina v centru pozornosti řady empirických výzkumů, často chybí zcela zřetelné rozlišení jednoho ze dvou možných metodologických přístupů k datům o domácnostech. Při prvním z nich zjišťujeme, v jakých typech domácností žijí zkoumaní jednotlivci, a při jejich náhodném výběru docházíme k závěru, v jakých kvantitativních poměrech je život v těchto typech zastoupen mezi danou populací, například dospělými osobami. Při druhém, který bývá vázán na náhodný výběr ze základního souboru domácností, si klademe otázku, ke kterému typu přísluší ta která domácnost. Nejlépe je rozdíl přístupů patrný na příkladu jednočlenných domácností: zhruba osm lidí ze sta (ve věku 18–69 let) žije osamoceno (viz tabulku B 5.1), kdežto zhruba 15 ze sta domácností je jednočlenných (opět za předpokladu, že v domácnosti je alespoň jedna osoba ve věku 18–69 let).

Vzhledem k charakteru dat, které máme k dispozici, vychází naše výpověď o českých domácnostech v zásadě z prvního přístupu, tzn. z toho, který zjišťuje, v jakých domácnostech jednotliví lidé žijí.